

مطالعه‌ی شیوه‌های مطلوب پژوهش در روایت مستندهای تاریخی رادیو

فرشته یوسف‌پور^{۱*}، ویدا همراز^۲، محمد اخگری^۳

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۹/۱۴

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۱/۰۲

کد مقاله: ۲۸۸۹۲

چکیده

در میان انواع برنامه‌های رادیویی، مستندها معمولاً بیشتر نیازمند پژوهش‌اند. یکی از اصلی‌ترین دلایل آن این است که برخلاف برنامه‌های داستانی، مستندها در ابتدا، داستان مشخصی ندارند که مستندساز بدانند کار را باید از کجا شروع و کجا خاتمه دهد. پژوهش برای استفاده در مستندهای ایرانی همواره با مشکلاتی روبرو بوده است، گاه مستندساز در امر پژوهش افراط کرده که این اثرات جبران‌ناپذیری را به کلیت مستند وارد می‌آورد. پژوهش حاضر با هدف تبیین و تشریح شیوه‌ی پژوهش در شکل‌گیری روایت مستند تاریخی رادیو این سؤال را مطرح می‌کند که مستندهای تاریخی رادیو به چه پژوهش‌هایی نیاز دارند؟ رویکرد تحقیق در این پژوهش، کیفی به روش مطالعه‌ی موردی است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد پژوهش از مهم‌ترین ارکان تولید مستند است و نقطه‌ی مشترک یک برنامه‌ی مستند و برنامه‌ی مستند تاریخی به‌شمار می‌رود. روایت، یک موضوع مشترک بین مستند و مستند تاریخی است اما تفاوت شیوه‌ی پژوهش در مستند تاریخی با دیگر مستندها ارجاع به گذشته است. نکته‌ای که باید مدنظر داشت این است که روایت به گونه‌ای انتخاب شود که سندیت پژوهش را حفظ کند.

واژگان کلیدی: پژوهش برنامه‌ای، مستند تاریخی، مستند رادیویی، شیوه‌ی روایت، برنامه‌سازی رادیویی

۱- کارشناسی ارشد تهیه‌کنندگی رادیو دانشگاه صدا و سیما (نویسنده مسئول) uousefpoor2015@yahoo.com

۲- استادیار دانشگاه صدا و سیما

۳- استادیار دانشگاه صدا و سیما

شاید نام مستند، در ابتدا برای همه، یادآور فیلم‌های مستند باشد که به‌ویژه در سال‌های اخیر، بازار آن در تلویزیون و سینما، رونق گرفته است. اما واقعیت این است که مستند، در رادیو هم ساخته می‌شود و نباید مستند رادیویی را با یک گزارش ساده اشتباه گرفت؛ زیرا آنچه با نام مستند رادیویی ساخته می‌شود بسیار فراتر از گزارش‌هایی است که دربرگیرنده‌ی پرسش و پاسخی کوتاه درباره‌ی موضوعی مشخص‌اند و همه روزه، گزارشگران از گوشه و کنار شهر، برای برنامه‌های مختلف رادیویی تهیه می‌کنند.

مستند رادیویی، دارای گونه‌های مختلفی از جمله پرتره، آرشیوی، تاریخی و... است. تمرکز این پژوهش بر روی مستندهای تاریخی است که نیازمند مهارت، خلاقیت و ابتکار است؛ تمام مسیر تولید این برنامه، از انتخاب موضوع تا ساخت، به آگاهی، مطالعه و مهارت در کاربرد شگردهای برنامه‌سازی نیاز دارد و برخلاف گزارش رادیویی است که تنها به اظهارنظر برخی از مردم درباره‌ی یک موضوع می‌پردازد و اغلب به صورت پرسش و پاسخ برگزار می‌شود، مستند تاریخی به دنبال بازسازی و بازنمایی و تحلیل موضوع خود (اعم از حوادث اجتماعی، سیاسی، رویدادهای فرهنگی و...) است. مستند تاریخی در پی این است تا ماجرا و رویدادی ویژه را در عرصه‌ی رسانه‌ی رادیو، به شکلی مؤثر روایت کند و بخش‌هایی از ماجرای را که موضوع کار اوست بازآفرینی کرده و به نمایش بگذارد. بنابراین مستند رادیویی همانند فیلم مستند نیازمند پژوهش است.

از دو جنبه، پژوهش برای مستند امری حیاتی یا اساسی است:

۱- از جنبه‌ی اعتبار محتوا یا مضمون (دادن اطلاعات معتبر، موثق، صحیح و کارشناسی‌شده از موضوع)

۲- از جنبه‌ی طراحی ساختار هنری اثر (خلق فرم و جلوه‌های زیبایی‌شناسی)

شیوه‌ی پژوهش تاریخی برای تولید یک فیلم مستند، نه فقط گفت‌وگو و ضبط خاطرات شاهدان، بازماندگان و افراد مطلع، بلکه استفاده از نقاشی، عکس و یا فیلم (بسته به مراحل تحقق مکانی زمانی موضوع در تاریخ) شیوه‌ای متعارف و معمول است. پژوهش حاضر با محوریت پژوهش در روایت مستندهای تاریخی رادیو و نیز با طرح این مسئله که بیشتر مستندهای ایرانی از دو بیماری رنج می‌برند، نخست فقر تحقیق و پژوهش است و دیگری افراط در پژوهش‌های صورت گرفته پیش می‌رود. این مشکل در مستندهای تاریخی دوچندان است چرا که معمولاً مستندساز، برای اینکه یک بازه‌ی زمانی از تاریخ را مورد کنکاش قرار دهد با حجم وسیعی از اطلاعات روبه‌رو می‌شود که بیرون آوردن اطلاعات مهم و کاربردی (که هدف آن مستند را دنبال می‌کند) کار بسیار دشوار و سختی است. پژوهش پیش رو در پی تبیین و تشریح شیوه‌ی پژوهش در شکل‌گیری روایت مستند تاریخی رادیو است.

با وجود مطرح‌شدن ضرورت‌های پژوهش در برنامه‌سازی در آثار متعدد، تاکنون پژوهش خاصی در باره‌ی اهمیت پژوهش‌های تاریخی در مستندسازی رادیویی دیده نشده است. با این حال به برخی عناوین که تشابه موضوعی دارند اشاره می‌شود:

مهدی خرد در پایان‌نامه‌ی خود با عنوان «انواع شیوه‌های پژوهش برای تولید فیلم مستند» به روش اسنادی و نیز مصاحبه با کارشناسان، با هدف تبیین و تدوین ضوابط مطلوب برای چگونگی انجام پژوهش برای تولید فیلم مستند و معرفی شیوه‌های انجام آن، به انواع شیوه‌های پژوهش برای ساخت فیلم مستند پرداخته است، شیوه‌هایی که از پر کاربردترین آن‌ها برای تولید فیلم مستند استفاده می‌شود علاوه بر بررسی پژوهش بصری یا فنی در تولید مستند، به تشریح شیوه‌هایی از پژوهش محتوایی می‌پردازد که در زمره‌ی روش‌های کیفی قلمداد می‌شوند (خرد، ۱۳۹۴).

حامد بیجاری در پایان‌نامه‌ی خود با عنوان «مطالعه نشانه‌شناسی درام مستند رادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران» که به روش اسنادی کتابخانه‌ای صورت گرفته محقق کوشیده است تا بر اساس دو رویکرد کلان در نشانه‌شناسی (رویکرد ساختارگرایی سوسوری و رویکرد کاربرد شناختی پیرسی)، به بررسی رمزگان‌های نشانه‌ای دخیل در تولید و دریافت پیام درام مستند رادیویی بپردازد تا از ورای آن کارکرد هر یک از عناصر (گفتار، موسیقی، صداهای محیطی و سکوت را در روابط هم‌نشینی و جانشینی در ساختار درام مستند رادیویی تحلیل نماید. بر همین اساس محقق به این نتیجه رسیده است که درام مستند رادیویی نظام نشانه‌ای رمزگانی است متشکل از سه رمزگان اصلی: رمزگان واقع‌گرایی (به واسطه حضور امر واقع مستند و در محتوا)، رمزگان‌های متنی (به واسطه زیررمزگان‌های زیبایی‌شناختی و دراماتیک در ساختار آن) و رمزگان تفسیری (به واسطه فرآیندهای دخیل در درک و دریافت پیام آن) همچنین رمزگان رسانه‌های جمعی که خود زیررمزگانی از رمزگان‌های متنی است در تولید این آثار نقش اساسی دارند (بیجاری، ۱۳۹۴).

زینب گوهرزاد در پایان‌نامه‌ی خود با عنوان «شیوه‌های پژوهش برای برنامه‌سازی رادیویی و ارائه الگوی مطلوب» با مصاحبه عمیق از پژوهشگران رسانه و تهیه‌کنندگان مجرب، همچنین اساتید محترم رشته‌ی رادیو، به بررسی روش‌های پژوهش در برنامه‌سازی رادیویی پرداخته و یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در عرصه عمل توجه چندانی به پژوهش برای برنامه‌سازی و حتی تهیه مقدمات آن نمی‌شود، پژوهش‌های برنامه‌ای برای رادیو به معنای واقعی وجود ندارد و بیشتر نویسندگی برنامه است. طبق یافته‌های این پژوهش مطلوب‌ترین شیوه‌ی پژوهش برای رادیو به شیوه‌ی اقتضایی است (گوهرزاد، ۱۳۹۲).

۲- ادبیات تحقیق

برای انجام هر کاری روش‌ها و اصولی وجود دارد که به‌کارگیری آن‌ها دستیابی به هدف را سهل می‌کند و کیفیت آن را رو به کمال می‌برد. در نتیجه شناخت، رعایت به‌کارگیری این اصول توفیق کار را تضمین خواهند کرد. در امر به‌کارگیری وسایل ارتباط - جمعی عموماً و رادیو و تلویزیون خصوصاً ضروری است که قبل از هر اقدامی، از اصول و قواعدی بهره‌مند شد که مکرراً در بوته‌ی آزمایش قرار گرفته است و درستی آنها ثابت شده است. در حوزه‌ی برنامه‌سازی رادیویی نیز رعایت اصولی ضرورت دارد که به‌طور مختصر بیان می‌شود:

تعیین هدف برنامه: می‌توان گفت که هدف در واقع، قصد یا منظور از یک برنامه‌ی رادیویی با پیامی معین برای گروهی مشخص از شنوندگان است. بدون شک هر برنامه‌ی رادیویی با هدفی معین طراحی می‌شود که پس از تهیه و تدوین به صورت مجموعه‌ای کامل عرضه می‌شود. شناخت هدف به‌خاطر اتخاذ روش برای ساختن یک برنامه‌ی رادیویی، اولین قدم برای موفق بودن در امر تهیه‌کنندگی است. هدف، در قالب ایده‌های مختلف، به‌وسیله تهیه‌کننده توسعه‌نیافته و به صورت یک اثر منطقی شامل مجموعه‌ای از: اصوات، گفتار و نغمه‌های جلب‌کننده به‌صورت برنامه‌ی رادیویی عرضه می‌شود (پاسدار، ۱۳۸۶: ۷-۵).

تحقیق و پژوهش: تحقیق از کارهای عمده در ساخت برنامه‌ی رادیویی است که باید مورد توجه تهیه‌کننده قرار گیرد. به‌طور خلاصه تحقیق عبارت است از جستجو، طرح‌سؤال، تعمق و یافتن جواب در امری که ناشناخته مانده است. تهیه‌کننده خودش یا دیگری می‌تواند کار تحقیق را انجام دهد. هر عاملی که بتواند به شناخت مجهول کمک کند «منبع تحقیق» نام می‌گیرد. از جمله: کتابخانه‌ها و موسسات تحقیقاتی، انجمن‌های علمی ادبی، موزه‌ها، موسسات و کارخانه‌ها، وزارتخانه‌ها و مراکز فرهنگی، دینی، مجلات، و روزنامه‌ها.

در اهمیت و ضرورت پژوهش برای برنامه‌های رادیویی همین بس که به تجربه ثابت شده هر گاه برنامه‌ای دارای اطلاعات و مستندات خوب و منطقی بوده، دارای استخوان‌بندی قوی، چینی آئینی مناسب، هدف‌گذاری و تأثیر پیام بالایی بوده است. (گوهر- زاد، ۱۳۹۲: ۵)

در تعریف مستند، مشکلی که صاحب‌نظران با آن مواجه‌اند استفاده از ابزارهای زیبایی‌شناسانه برای ساخت برنامه‌های مستند است. چرا که مستند تلاش می‌کند تا واقعیت را باز نمای کند و عقیده‌ی عمومی بر این است که زیبایی‌شناسی، واقعیت‌بازنمایی - شده را مغشوش می‌کند (wardpol, ۲۰۰۵: ۱۱-۱۸).

در یک تعریف کلی، مستند متشکل از اطلاعات رسمی، واقعی و ثبت شده است که با هدف آگاه‌سازی در قالب یک گزارش واقعی ارائه می‌شود. اغلب صاحب‌نظران، مستندها را به شرح زیر دسته‌بندی می‌کنند:

- مستند گزارشی که گزارشگر حاضر در صحنه به گزارش موضوع می‌پردازد و علاوه بر گزارش، عناصر دیگری مانند: گفتار، افکت و صدای شاهد و زنده به‌کارگرفته می‌شود (Starkry, ۲۰۰۴: ۲۱۰).
- مستند محض یا روایی که راوی، بخش‌های متفاوت را به هم پیوند می‌دهد و از طریق روایت ماجرا، شنونده را از فراموش کردن داستان و یا سردرگم شدن دور نگاه می‌دارد (Lindgern, ۲۰۱۲: ۵۶).
- مستند بازسازی که رخدادها و حوادث گذشته را بررسی می‌کند (غندالی، ۱۳۹۰: ۱۲).
- مستندنمایشی به عنوان یکی از زیرگونه‌های مستند بازسازی است که عنصر مهم حقیقت تاریخی به آن اضافه می‌شود. درواقع، مستند نمایشی یک اتفاق حقیقی مربوط به گذشته است که به شیوه‌ای دراماتیک (نمایشی) روایت می‌شود. (غندالی، ۱۳۹۰: ۱۴).

مستند رادیویی اگرچه از نظر ساخت یکی از دشوارترین و پرهزینه‌ترین گونه‌های برنامه‌سازی رادیویی است اما در طول فعالیت رادیو همواره یکی از محبوب‌ترین و مورد بحث‌ترین برنامه‌ها بوده است و ایستگاه‌های رادیویی بزرگ دنیا برای ساخت آن اهمیت خاص قائل بوده‌اند.

پیشینه‌ی تهیه‌ی برنامه‌هایی با ساختار مستند رادیویی در بی‌بی‌سی^۱ به بیش از ۷۰ سال پیش بازمی‌گردد، درواقع برنامه‌های مستند رادیویی از سال ۱۹۳۱ در بی‌بی‌سی تهیه شده است. اما نخستین برنامه‌های مستند رادیویی با موضوع تاریخ که در برخی موارد از آن به عنوان تاریخ شفاهی نام برده‌اند، حدود ۵۰ سال پیش تهیه شده‌اند. وقوع رخدادی در خطوط راه آهن بریتانیا عامل اصلی تهیه‌ی نخستین برنامه‌های مستند رادیویی بود. در فوریه سال ۱۹۵۷ به دنبال وقوع حادثه‌ای در راه آهن بریتانیا، راننده لو-کوموتیوی به نام جان آکسون درگذشت. اما از آنجاکه پیش از مرگ، افراد حاشیه‌ی راه آهن را از خطر خروج لوکوموتیو از خط آگاه کرده بود، جایزه‌ی صلیب جرج به وی اعطا شد. رادیو بی‌بی‌سی نیز به مناسبت این رخداد دو تن از برنامه‌سازان به نام‌های چلز -

1- BBC

پارکر و ایوان مک کول را برای ساخت برنامه‌ای مستند درباره‌ی این حادثه، انتخاب کرد. این برنامه‌ی مستند، «رادیو بالاد»^۱ نامیده شد و بدین ترتیب، ژانر جدیدی از برنامه‌های رادیویی در بی‌بی‌سی متداول شد که امروزه نیز از نمونه‌های شاخص شیوه‌ی برنامه‌سازی در این سازمان به‌شمار می‌رود و از شهرت جهانی برخوردار است.

چارلز پارکر و ایوان مک کول با تهیه‌ی این برنامه، شیوه‌ی مستندسازی رادیویی را دگرگون کردند. در واقع تا پیش از این، در ساخت مستندهای رادیویی از گفتار گوینده و بخش‌های نمایشی استفاده می‌شد. اما این دو برنامه‌ساز بی‌بی‌سی، مصاحبه با شاهدان واقعه و همسر آکسون را جایگزین شیوه‌های متداول پیشین کردند. مک کول و همسرش پگی سیگر نیز اشعار و موسیقی خاصی را با تکیه بر موسیقی فولکلور محل حادثه، تهیه کردند که به صورت پس‌زمینه در برنامه پخش شد. بدین ترتیب تلفیقی از مصاحبه و افکت‌های صوتی، برنامه‌ی مستند^۲ را به عاملی تعیین‌کننده در مستندسازی رادیویی و بعدها تلویزیونی در بی‌بی‌سی تبدیل کرد. برنامه‌ی رادیو بالاد شیوه‌ی بسیاری از برنامه‌سازان رادیویی در اروپا و آمریکا را تحت‌تأثیر قرار داد و به‌تدریج ساخت مستندهای رادیویی به این شیوه مدنظر قرار گرفت (برومند، ۱۳۸۶: ۱۱۸-۱۱۹).

روایت، بیان رویداد یا سلسله رویدادهایی است که پرداخت ماهرانه، آن را برای مخاطب، خواننده یا شنونده یا تماشاگر، جذاب کرده باشد که دارای آغاز، میان و پایان است. قصه دارای شخصیت، تنش و تعارضی است که به نوعی به گره‌گشایی می‌رسد. قصه‌ها تماشاگر را با خود درگیر می‌کند و او را مشتاق می‌کند که بداند بعد چه خواهد شد (برنارد، ۱۳۹۰: ۲۲). رادیو روایتگر است و مستند رادیویی نیز نوعی روایت از یک واقعیت محسوب می‌شود. شباهت مستند رادیویی به نمایش از یک سو و گسترش مرزهای روایت در تعریف منتقدان روایت‌شناس از سوی دیگر، این نوع از برنامه‌سازی را به «روایت» و اصول دانش «روایت‌شناسی» نزدیک کرده است.

تاریخ عبارت است از تعریف و توصیف وقایع گذشته و تجزیه و تحلیل انتقادی این وقایع به نحوی که حقایق گذشته را روشن و مشخص کند، به این ترتیب، تاریخ مطالعه‌ی وقایع مربوط به انسان‌های گذشته را دربرمی‌گیرد. به عبارت دیگر روش تحقیق تاریخی، از آن دسته از تحقیقاتی است که بر موضوعی معین که در گذشته و در یک مقطع زمانی مشخص اتفاق افتاده است، صورت می‌گیرد (نادری، سیف‌نراقی، ۱۳۸۵: ۶۶).

در یک تعریف عام، مستندهای تاریخی به برنامه‌هایی گفته می‌شود که مجموعه‌ای از موضوعات مختلف را دربردارد. این برنامه‌ها در مجله‌های رادیویی مورد استفاده‌اند و با مدت زمانی حدود دو، سه چهار دقیقه تهیه می‌شوند. اما در برنامه‌های طولانی-تر، زمان این برنامه‌ها به حدود ۱۰، ۳۰ یا حتی ۶۰ دقیقه نیز افزایش می‌یابد. برنامه‌های مستند^۳ به برنامه‌های رادیویی اطلاق می‌شود با هدف و موضوع مشخص و در قالب برنامه‌ای بیست‌دقیقه‌ای، تهیه می‌شود (برومند، ۱۳۸۶: ۲۰۷).

تاریخ یکی از قدیمی‌ترین ساخت‌های روایت است. می‌توان گفت تا پیش از گرایش به روش‌های کمی در بررسی تاریخ، تاریخ معمولاً در قالب روایت نوشته می‌شد و به گفته‌ی مارتین تا پیش از سده‌ی نوزدهم میلادی، بخشی از ادبیات به معنای کلی به‌شمار می‌آمد و همچون دیگر شکل‌های داستانی آمیخته‌اند که به سختی می‌توان آن‌ها را در یکی از حوزه‌های تاریخ و یا داستان جای داد. تاریخ‌نگار با یک مسئله‌ی اساسی روبه‌رو است و آن این است که «نشان دهند چگونه موقعیتی که در آغاز یک مجموعه‌ی زمانی رخ می‌دهد، در پایان به موقعیتی دیگر می‌انجامد» (مارتین، ۱۳۸۲: ۴۹).

نتایج پژوهش تاریخی بر دو منبع اطلاعات استوار است:

۱. منابع دست اول: منابع دست اول به منابعی گفته می‌شود که به‌وجود آورنده‌ی آن در زمان حادثه حضور داشته است. اسناد و مدارکی که توسط ناظران واقعی ضبط و نوشته شده‌اند، به اسناد بر متون موجود و تحقیقات مربوطه است بقایایی که از فرد یا گروه به‌جامانده است مانند: فسیل‌ها، اسکلت‌ها، ابزارها، لباس‌ها، ساختمان‌ها، تصاویر و نقاشی‌ها، سکه‌ها و غیره.
۲. منابع دست دوم: منابع دست دوم گزارش‌هایی است که گزارشگر آن ناظر عینی واقعه نبوده و امکان دارد گزارش مذکور بر اساس مصاحبه‌ای با مشاهده‌کننده واقعی حادثه تهیه و تنظیم شده باشد، یا گزارشگر، گزارش این فرد را مطالعه کرده است. به عنوان مثال: اطلاعات موجود در کتاب‌های درسی تاریخ یا کتاب‌های اطلاعات عمومی که بارها نویسندگان گزارش داده‌اند در زمره‌ی منابع دست دوم محسوب می‌شوند. معمولاً محققان تاریخی هنگامی از منابع دست دوم استفاده می‌کنند که اطلاعات دست اول موجود نباشد. و این منابع برای مقاصد تحقیق ارزش محدودی دارند.

پژوهش‌های منجر به تولید، مخاطب‌شناسی، پژوهش‌های برنامه‌ای، نیازسنجی، نظرسنجی، اثرسنجی، اسنادی کتابخانه‌ای، تاریخی، مصاحبه، تحلیل محتوا، روش پیمایشی، روش گروه‌های متمرکز (شناخت سلیقه‌ی مخاطب)، تحقیقات کمی جدید

1- Radio Ballad
2- The Ballad of John Axon
3- Documentaries

نظرسنجی‌های اینترنتی و تلفنی)، آینده‌پژوهی و آینده‌نگری برای تولیدات رادیویی، پژوهش برای مسائل رادیو (قالب، ایده، زبان مخاطب و...)، پژوهش راهبردی (پژوهشی که در اختیار برنامه‌ساز قرار نمی‌گیرد، در اختیار سیاستگذار رسانه قرار می‌گیرد تا او بتواند تصمیم‌گیری کند)، پژوهش برنامه‌ای (پژوهشی که شما در اختیار برنامه‌ساز قرار می‌دهید تا برای غنای محتوایی برنامه‌ای استفاده شود)، تحقیق میدانی و مصاحبه و ارتباط مستقیم با مخاطب، روش‌های کیفی مثل قوم‌نگاری، مردم‌نگاری، پژوهش‌های توسعه‌ای، پژوهش در زمینه‌ی روش انتقال و ارائه پیام، روش پیمایشی و تحلیلی، تحقیقات کاربردی^۱، پژوهش‌های مربوط به شکل تولید و فرم برنامه (گوهرزاد، ۱۳۹۲: ۹۴).

امروزه با توجه به گسترش رسانه‌های ماهواره و اینترنت، بقا و اثربخشی رسانه‌ها با چالش‌هایی روبرو شده است، رسانه رادیو هم در این کشاکش نرم، سعی در ارائه‌ی اطلاعات صحیح، حفظ و تغییر باورها، فرهنگ و خرد فرهنگ‌های ملی و محلی دارد، این کار میسر نیست مگر با پژوهش‌های کارآمد قبل از تولید، حین تولید و پس از تولید. پژوهش‌های برنامه‌ای، پژوهش‌هایی هستند که مستقیم و غیرمستقیم در ساخت برنامه‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند.

۳- مبانی نظری

بررسی‌های تاریخی و مجموعه‌هایی از نوشته‌های انتقادی پیش از سده‌ی بیستم درباره‌ی ادبیات منثور نشان داده است که نظریه‌های روایت آن‌گونه که منتقدان تاکنون می‌پنداشته‌اند پدیده‌ی تازه‌ای نیست. پژوهشگران، نتیجه‌گیری تلویحی نظریه‌پردازان را تأیید می‌کنند و آن این است که بررسی روایت را نمی‌توان به یک دوره‌ی تاریخی با ادبیات یک سرزمین محدود ساخت. در روند تاریخ، داستان‌ها از فرهنگی به فرهنگ دیگر راه یافته‌اند؛ و از زمان اختراع چاپ، رمان‌ها چنان فراوان به زبان‌های دیگر ترجمه شده‌اند که فقط شمار اندکی از رمان‌نویسان بزرگ را می‌توان نام برد که از اسلافشان در کشورهای دیگر تأثیر پذیرفته باشد (مارتین، ۱۵: ۸۲).

تاریخ از آن جا که به «شرح» آنچه گذشته است می‌پردازد، تابع الگوهای روایت است. «روایت» در مطالعات زبانشناسی و نظریه‌ی نقادانه، به ترکیب حداقل دو رویداد در شکل دو گزاره گفته می‌شود. بسیاری از نظریه‌پردازان بر این باورند که در روایت کلاسیک باید رابطه‌ی علی (یا حداقل گونه‌ای منطقی) بین این دو رویداد وجود داشته باشد.

رابطه‌ی علی، منطقی غالب در روایت‌پردازی است. ما این منطقی علی را هم در داستان و هم در شرح تاریخی مشاهده می‌کنیم. اما جالب است که در روایت تاریخی، از معلول شروع می‌کنیم و بعد به علت می‌رسیم. به عبارت ساده‌تر، ما پدیده‌ای را در تاریخ مشاهده می‌کنیم و سپس برای پاسخ به چرایی این پدیده، علتی در گذشته برای آن می‌یابیم. والاس مارتین^۲ در نظریه‌های روایت به همین نکته‌ی ظریف در روایت تاریخی می‌پردازد: روایت به گذشته می‌پردازد. رویدادهای آغازین هر روایت فقط در سایه‌ی رویدادهای بعدی است که معنا می‌یابند و علت محسوب می‌شوند. بسیاری از علوم معطوف است به آینده، ولی روایت «معطوف است به گذشته». پایان مجموعه‌های زمانی، یعنی سرانجام رویدادهاست که رویداد آغازین را مشخص می‌سازد؛ نقطه‌ی آغاز روایت را با توجه به پایان آن تشخیص می‌دهیم. چه در داستان و چه در واقعیت، اگر دیداری تصادفی یا نقش‌های از پیش طراحی شده به سرانجام نرسد، نمی‌توان آن را نقطه‌ی آغاز داستان دانست. بنابراین، تاریخ و ادبیات داستانی و زندگی‌نامه بر وارونگی روابط علت و معلولی استوار است. با شناخت معلول، به گذشته می‌رویم تا علت را پیدا کنیم؛ معلول ما را و می‌دارد تا در پی علت برآیم و این علت خود «معلول» جستجوی ماست. لحظه‌ی اکنون، آکنده از علت‌ها و آغازهاست ولی نمی‌توانیم تشخیص‌شان دهیم؛ لکن چون پایان فرا رسد خواهیم گفت: «حالا فهمیدم» (مارتین، ۱۳۸۲: ۵۰).

در این جا، تفاوتی مهم میان روایت تاریخی با روایت داستانی (قصه، حکایت یا رمان) وجود دارد. اگر روایت تاریخی بر اساس این «وارونگی روابط علت و معلول» استوار است، در روایت داستانی ما بیشتر حرکت را از علت به سوی معلول می‌بینیم. درست است که نویسنده از آغاز در بیشتر داستان‌ها شکلی یا طرحی کلی از داستان را در ذهن دارد، اما به‌طور کلی، داستان از گذشته شروع می‌شود و به تدریج آینده‌ی آن شکل می‌گیرد. به عبارت دیگر، در بسیاری از داستان‌ها نویسنده شخصیت‌ها را رها می‌گذارد تا آینده‌ی خود را در خط روایی داستان بسازند.

آیا «شرح تاریخی» هم از سه عامل اصلی (شخصیت‌پردازی، چیدمان وقایع، انتخاب نقطه شروع و پایان) پیروی نمی‌کند؟ می‌دانیم که شرح‌های متفاوتی از وقایع تاریخی وجود دارد. این هیچ عجیب نیست چرا که هر شارح تاریخی «روایتی زبانی» می‌سازد که بر اساس دو قانون «حذف» و «انتخاب» صورت می‌گیرد. به عبارت دیگر، وی برخی از اسناد را انتخاب و برخی دیگر

1- Applied Research
2- Wallace Martin

را حذف می‌کند. هر شارح تاریخی از این انتخاب‌ها و حذف‌ها دفاع می‌کند و آن‌ها را بر اساس دلایل عینی می‌داند. اما می‌بینیم که در دوره‌ی دیگری از تاریخ، شرح دیگری نوشته می‌شود که منطق روایی دیگری را دنبال می‌کند و انتخاب‌های دیگر و حذف‌های دیگری را برمی‌گزیند. ذکر این نکته البته ضروری است که این انتخاب‌ها و حذف‌ها همه در اختیار مورخ نیست و گفتمان قدرتی جامعه بر آن‌ها تأثیر بسزایی دارد.

رابطه‌ی تاریخ با فن بلاغت و بیان (ادبیت) همواره مورد توجه تاریخ‌نگاران بوده است. نخستین شباهت در این است که منابع داستان‌نویس و تاریخ‌نگار هر دو از وقایع زندگی روزمره به دست می‌آید. اما نخستین تفاوت هم در این است که تاریخ‌نگار وقایعی را مورد توجه قرار می‌دهد که سرنوشت‌ساز بوده‌اند (مسیر زندگی انسان‌ها را دگرگون کرده‌اند)؛ اما داستان‌نویس به وقایع ساده و به ظاهر بی‌اهمیت هم توجه دارد. تاریخ‌نگار سنتی، البته بیش از مشاهدات خود از وقایع زندگی روزمره، به ضبط وقایع حکومتی، دیوانی یا نظامی می‌پرداخته است. در نظریه‌های معاصر تاریخ‌نگاری البته به این توجه شده است که تاریخ تنها نباید به شرح حال قهرمان‌ها (آن هم قهرمان‌هایی که در هر دوره بر اساس ایدئولوژی دوران خود «قهرمان» خوانده می‌شوند) پردازد و زندگی افراد عادی جامعه هم می‌تواند مورد توجه تاریخ‌نگار قرار گیرد. تفاوت دیگر در این است که داستان‌نویس واقعیت را با تخیل در هم می‌آمیزد، اما تاریخ‌نگار سعی در کمترین دخالت در شرح وقایع دارد. اما از سوی دیگر، یکی دیگر از شباهت‌های بین روایت تاریخی و روایت داستانی این است که حداقل در داستان واقع‌گرا (رئالیستی) ما با این ویژگی روبرویم که روایتگر در آنچه می‌گوید واقعیت محض را به نمایش می‌گذارد و دخالت خود را تا حدی که بیشتر مخفی می‌کند. این آن چیزی است که صورت‌گرایان از آن به انگیزش^۱ یاد کرده‌اند. بدیهی‌ست که تاریخ‌نگار هم برای عینیت بخشیدن به روایت خود نقش خود را هرچه ممکن است کم‌رنگ‌تر می‌کند.

تفاوت دیگر را ارسطو چنین تعریف می‌کند که داستان (یا به‌طور دقیق‌تر نوع ادبی مورد مطالعه‌ی ارسطو یعنی تراژدی) به حقایق کلی می‌پردازد؛ در حالی که تاریخ به وقایع خاص می‌پردازد. در اینجا چنین بر می‌آید که تاریخ و ادبیات در تقابل واقعیت و حقیقت قرار می‌گیرند. اما آنچه جالب است این است که تاریخ و داستان هر دو در نهایت باید زنجیره‌ی وقایع را به گونه‌ای کنار هم بچینند. این چیدمان واحدهای وقایع، در هر دو کنش تاریخ‌نگاری و داستان‌نویسی مشترک است.

«نوشتن تاریخ، عملی تعبیری و تفسیری است» و حقایق و واقعیت‌ها به واسطه‌ی این تعبیرها و تفسیرها در دسترس قرار می‌گیرند. «متون تاریخی نیز از ساختار روایی پیروی می‌کنند و می‌توانند با استفاده از ابزار نقد ادبی تحلیل و تفسیر شوند» (۲۸۷: ۱۹۹۹، Tyson). گذشته هیچگاه در دسترس ما نیست، تنها بازنمایی‌های تاریخی وجود دارد (۱۶۲: ۱۹۹۳، Selden). این «بازنمایی‌ها» محصول ساخت‌های زبانی هستند که خود «محصولات ایدئولوژیکی» یا «ساخت‌های فرهنگی» به شمار می‌روند (۲۴۹: ۱۹۹۳، Abrams). تاریخ‌گرایان نوین اعتقاد دارند که «هر دانشی از گذشته با واسطه متن به زمان حال می‌رسد و به این تعبیر، تاریخ همواره تنها متن است» و در نتیجه «هیچ دانش گذشته‌ای بدون تأویل نیست» (۹۴: ۱۹۹۵، Bennett). تاریخ به این معنی تنها از سوی متن برای ما قابل دریافت است. در این میان، حتی اسناد صوتی یا تصویری هم از ساختار متن و روایت پیروی می‌کنند. حتی اگر بپذیریم که بخشی از تاریخ‌نگاری (و شاید عینی‌ترین بخش آن) تنها به «توصیف» وقایع می‌پردازد، باز هم می‌توان ادعا کرد که «هر پدیده را به روش‌های گوناگون می‌توان توصیف کرد و از این راه به فرضیه‌های تبیینی متفاوتی وارد شد (مارتین، ۱۳۸۲: ۴۹).

«تاریخ خطی نیست. تاریخ یک دوره شروع، میان و پایانی ندارد و از منطق علی نیز پیروی نمی‌کند؛ یعنی از علت الف به معلول ب و از علت ب به معلول پ حرکت نمی‌کند». این‌ها همه را ما به وقایع تاریخی تحمیل می‌کنیم. به زعم این ناقدان، «تاریخ همچنین همیشه رو به پیشرفت هم نیست». به عبارت دیگر، ما لزوماً حرکتی رو به جلو در تاریخ نمی‌بینیم و مسیر وقایع تاریخی می‌تواند پیشرفت بشر را کند یا معکوس کند، یا تنها تکرار گذشته باشد (۲۸۷: ۱۹۹۹، Tyson).

تاریخ‌نگار معاصر، دوره‌های تاریخی را مشخص و مجزا از یکدیگر نمی‌بیند و از این رو رابطه‌ی تنگاتنگی بین دوره‌های تاریخی می‌بیند. به بیان دیگر، وی شروع‌ها و پایان‌های متفاوتی برای دوره‌های تاریخی تصور می‌کند. از سوی دیگر، تاریخ‌گایت‌گرا^۲ نیست؛ یعنی به سوی هدف مشخصی در آینده حرکت نمی‌کند. تاریخ، در مقابل، همیشه نقطه‌ای در گذشته است که از دریچه‌ی «زمان حال» به آن نگریسته می‌شود. تاریخ همیشه گذشته است، اما گذشته‌ای که با زمان «حال» تاریخ‌نگار یا با زمان «حال» خواننده‌ی تاریخ در آمیخته است. به این اعتبار، تاریخ همیشه «تاریخ زمان حال» است، یعنی «تاریخ همیشه در حال ساخته شدن است و به جای اینکه یک رویداد عظیم و تمام شده باشد، همیشه باز و برای دوباره‌نویسی و تغییر شکل آماده است» (۹۳: ۱۹۹۵، Bennett). اما تاریخ‌نگار سنتی، مانند هر نوع روایتگر دیگر، به گونه‌ای کنایی سعی در تمام کردن و غایت‌مند کردن تاریخ را دارد.

¹ motivation
² Teleological

۴- روش تحقیق

رویکرد تحقیق در این پژوهش، کیفی به روش مطالعه‌ی موردی (شامل مطالعه‌ی اسنادی برای یافتن ادبیات تحقیق، تحلیل - محتوای نمونه‌های شنیداری و مصاحبه) است. سپس از مصاحبه به روش نیمه ساختاریافته با کارشناسان مطلع برای تکمیل اطلاعات استفاده شد. مصاحبه‌شوندگان در این تحقیق با توجه به تخصص درحوزه‌ی مستندسازی، تحقیقات تاریخی برای تولید برنامه‌های رادیویی انتخاب شده بودند. جامعه‌ی مورد بررسی، ابتدا برنامه‌های مستندتاریخی هستند که با توجه به شیوه‌ی پژوهش، روایت مستندها را شکل می‌دهند و سپس کارشناسان و برنامه‌سازانی که در حوزه‌ی مستند تاریخی صاحب‌نظر هستند. در این تحقیق ۶ برنامه از سه رادیوی بی بی سی فارسی، رادیو فرهنگ و رادیو ایران (هرکدام دو برنامه) انتخاب شد و مورد بررسی قرار گرفت. روش نمونه‌گیری غیرتصادفی هدفمند در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است که به شرح زیر می‌باشد:

- رادیو بی بی سی فارسی: مستند رادیویی «انقلاب اکبر و ایران» مستند رادیویی «فانوس خیال»
- رادیو ایران: مستند رادیویی «آن نقشه شوم» مستند رادیویی «امضای نهایی»
- رادیو فرهنگ: مجموعه مستند «نشان» مجموعه مستند «شنیدنی‌های تاریخ»

۵- بحث و تحلیل یافته‌های تحقیق

در این بخش به بیان مقوله‌ها و زیرمقوله‌هایی می‌پردازیم که از طریق مطالعه‌ی مصاحبه‌ها و برنامه‌های مکتوب شده و مبنای نظری به‌دست آمده‌اند. مقوله‌هایی که به پژوهشگر کمک می‌کند تا موضوع تحقیق را بهتر بررسی کند.

جدول ۱- مقوله‌ها و زیرمقوله‌ها

مقوله	زیر مقوله‌ها
۱. نیازهای پژوهشی مستند تاریخی	پژوهش اسنادی/ پژوهش توصیفی تحلیلی/ پژوهش کمی و کیفی/ پژوهش تاریخ شفاهی/ واقع‌نگاری و دوره‌بندی تاریخی/ جمع‌آوری اطلاعات با قابلیت صوتی/ توصیف موضوع و تجزیه و تحلیل داده‌ها/ فرم و محتوای اطلاعات/ بازنمایی مستقیم یا غیرمستقیم/ تلاش برای رسیدن به اهداف/ آگاهی پژوهشگر و مستندساز از ظرفیت و محدودیت‌های رسانه‌ی رادیو/ امکانات زیباشناختی صدا در خلق ذهنیت مناسب/ بازنمایی واقعیت در اثر/ انتخاب شیوه‌ی بیانی مناسب
۲. مراحل پژوهش در مستندهای تاریخی	مسئله‌یابی و طرح پرسش و جستجو در اسناد و مدارک/ جدا کردن متریکال‌های یک رویداد تاریخی (منابع مکتوب، شنیداری، تصویری و...) / گردآوری اطلاعات بر اساس منابع دست اول/ رجوع به آرشیو صدا/ مشخص کردن اهداف یا طرح فرضیه/ سنجش اعتبار، طبقه‌بندی و تنظیم اسناد و مدارک/ مراجعه به افراد و آثار و کتب مربوط به آن دوره، فرهنگ و رفتار و جهان‌بینی، نانوادهای سیاسی و اجتماعی/ نقد بیرونی و درونی/ بازیابی و بازخوانی پیشینه‌ی موضوع و روایت حال و هوای تاریخی
۳. نحوه‌ی روایت مستند تاریخی در رادیو	استفاده از آثار مختلف کتبی، شنیداری، تصویری، مطالعه‌ی میدانی/ قطع و پیوند موسیقی و افکت مناسب/ ساختار روایت رادیویی (زاویه‌ی دید، زمان روایت، صدای روایت)/ نحوه‌ی چینش درست اطلاعات/ انتخاب صحیح شیوه‌ی پژوهش با موضوع/ یادآوری رخدادها از نظر زمانی و مکانی/ حلقه‌ی اتصال توالی زنجیره‌ای رخدادها/ فضاسازی تاریخی/ ساختار دراماتیک، ضرباهنگ و بافت
۴. تناسب روایت با پژوهش	بالا بودن میزان انعطاف‌پذیری/ پژوهش‌میدانی در محوطه‌های تاریخی و باستانی/ منطقی داستانی موضوع مستند/ مطالعه‌ی شخصیت‌ها در دوره‌ها و وقایع با تلفیق از تخیل مبتنی بر خلاقیت/ ماهیت پژوهش و امکانات رادیویی/ استفاده از مطالعات و دستاوردهای جدید از جمله مقاله، کتاب، معماری، فیلم، موسیقی، رفتار یک جامعه، زبان‌شناسی، فرهنگ، داستان، آواها، نوع تغذیه‌ی مردم و.../ حفظ اصالت موضوع/ میزان جذب جامعه‌ی مخاطب

۵-۱- تحلیل مقوله‌ی نیازهای پژوهشی مستند تاریخی

در این مقوله با استناد به سخنان کارشناسان این حوزه به زیرمقولاتی دست پیدا کردیم. باتوجه به برنامه‌هایی که مورد بازشنوایی قرار گرفتند می‌توان گفت مستندها از نظر پژوهشی فقط به پژوهش اسنادی که صرفاً مطالعه و بازخوانی پیشینه‌ی - موضوع بود پرداخته و به جمع‌آوری اطلاعات با قابلیت صوتی اکتفا کرده بودند. در هیچ کدام از مستندها پژوهش میدانی وجود

نداشت. در صورتی که در مستند تاریخی پژوهش توصیفی تحلیلی، گردآوری مستندات و داده‌های تاریخی جهت توصیف موضوع و نیز تجزیه و تحلیل داده‌ها برای ارائه‌ی تحلیل تاریخی و نتیجه‌گیری، ضروری است. پژوهش کمی، کیفی و میدانی از جمله حوزه‌های پژوهشی مرتبط با تهیه‌ی مستند تاریخی رادیویی است (مصاحبه با صفورا برومند، ۱۳۹۸).

مستندها همیشه با این مشکل مواجه هستند که محتوای اثر قربانی فرم آن می‌گردد اما در مستندهای تاریخی حجم وسیعی از اطلاعات به صورت تیتروار گفته شده و از آن عبور می‌شود، یعنی همه‌ی اطلاعات بدون فرم مناسب کنار هم می‌آیند. اگر پژوهشگر، خود تهیه‌کننده‌ی اثر نیست پیش از آغاز پژوهش می‌بایست با تهیه‌کننده‌ی مستند در خصوص فرم و محتوای موردنظر گفت‌وگو کند. اینکه کدام جنبه‌ی موضوع باید اولویت داده شود و چگونه این کار را می‌توان انجام داد؟ با چه افرادی باید تماس برقرار کرد؟ و نیز مشکلات بالقوه‌ی پژوهش نیز بررسی شود. همچنین تهیه‌کننده می‌بایست پژوهشگر را در خصوص محدودیت‌ها و ظرفیت‌های رسانه‌ی رادیو آگاه سازد تا اطلاعات جمع‌آوری شده قابلیت تولید صوتی را داشته باشند (مصاحبه با حامدبجاری، ۱۳۹۸).

پژوهش تاریخ شفاهی در مستند فانوس خیال که مصاحبه با یکی از فیلمسازانی بود که در زمان مظفرالدین شاه خاطرات اولین فیلم تولید شده به دست مظفرالدین شاه را به یاد داشت موجود بود.

گوینده: دلستگی مظفرالدین شاه را به سینما از احمد فاروقی قاجار بشنویم. فیلمسازی که با فیلم زیبای طلوع جد نامش فراتر از مرزهای کشورش رفت.

احمد فاروقی قاجار: اولین فیلمی که در ایران ساخته شد فیلمی است که خود مظفرالدین شاه تهیه کرد و کارگردانی کرد و درباره‌ی خواجه‌های دربار و فیلمی است که خودم بچه که بودم...

و همچنین در مستند آن نقشه‌ی شوم صدای مصدق که نمونه‌ای از پژوهش تاریخ شفاهی است شنیده می‌شود. گوینده: مصدق که می‌خواست با وام آمریکایی کمبود فروش نفت را جبران ...

صدای مصدق: دولت آمریکا گر چه ظاهراً با دولت ایران همکاری می‌کند ولی ...

در تاریخ همیشه زمان مطرح است یا دوره‌ی زمانی و شخصیت‌هایی که در آن دوره زیسته‌اند و وقایعی که در آن دوره اتفاق افتاده. هرچه به گذشته می‌رویم تنوع اسناد اولاً کم می‌شود یعنی محدود می‌شوند دوم چون خیلی قدیمی‌ترند احتمال دستکاری آن‌ها بیشتر است و به همین دلیل است که مستندهای تاریخی کمتر از اسناد دست اول و خاطرات شاهدان واقعه بهره می‌برند.

۵-۲- تحلیل مقوله‌ی مراحل پژوهش در مستندهای تاریخی

روش تحقیق تاریخی گذشته‌نگر است، زیرا با مسئله‌ای برخورد می‌شود که در گذشته روی داده و در گذشته خاتمه یافته باشد. محدوده‌ی زمان در این روش بسته است. گرچه به علت ماهیت تحقیق تاریخی لازم است که تغییر اندکی در ملاک‌های متداول سایر علوم به عمل آورد. اما در عین حال، اصول کلی تحقیق تاریخی منطبق بر اصول کلی پژوهش در سایر علوم است و از همان اصول پیروی می‌کند: الف- تعریف و تعیین موضوع تحقیق. ب- تعریف و محدود کردن مسئله‌ی تحقیق (از نظر مفهوم، مکان و زمان) ج- بیان هدف‌های پژوهش بدین طریق بهتر می‌توان مطالعه و بررسی را دنبال نمود. د- صورت‌بندی کردن فرضیه. با این- کار به سوی اطلاعات مورد نیاز هدایت شده، هرچند تعداد زیادی از محققین با تدوین فرضیه موافق نیستند. ه- جمع‌آوری اطلاعات و- ارزشیابی و تجزیه و تحلیل اطلاعات و نتیجه‌گیری ز- گزارش از موضوع مورد تحقیق.

در پژوهش رادیویی به عنوان امری بینارشته‌ای محقق باید بداند که ضروری است موضوع به صورتی روایی و جذاب و شنیداری ارائه شود. الزامات شنیداری شدن واقعه، محل و شرایط و فضا را باید کشف و به کارگردان برنامه گوشزد کند. اگر پژوهشگر - رادیویی، روش دوگانه‌ی شنیداری / مکتوب را برای ارائه‌ی پژوهش نهایی خود ابداع کند، کاری حرفه‌ای‌تر فراهم آورده است (مصاحبه با محمدتهامی‌نژاد، ۱۳۹۸).

انتخاب رسانه و نیز انتخاب شیوه‌ی بیانی است که کمی شیوه‌های پژوهشی مستندها را متفاوت می‌کند. اگر به مستندهای تاریخی رادیویی به عنوان یک متن ارتباطی برای بیان رخداد‌های واقعی تاریخی نگاه کنیم، این متن دارای نظامی متشکل از سه - نوع رسانه است: مستند، تاریخ و رادیو؛ تفاوت این ژانر با سایر ژانرهای مستند رادیویی در رسانه‌ی تاریخ است (مصاحبه با حامد-بجاری، ۱۳۹۸).

در پژوهش تاریخی بر اصالت مستندات و شواهد تأکید می‌شود و بر این اساس پژوهش تاریخی باید به دور از هر جانبداری و اعمال نظر گردآوری و ارائه شود. در پژوهش‌های مرتبط با مستندهای تاریخی رادیویی نیز چنین شیوه‌ای اعمال می‌شود (مصاحبه با صفورا برومند، ۱۳۹۸).

۵-۳- تحلیل مقوله‌ی نحوه‌ی روایت مستند تاریخی در رادیو

فارغ از اینکه رسانه‌ی ما رادیو یا تلویزیون یا سینما است یا هر رسانه‌ای، روایت مستند تاریخی و اینکه پژوهش چگونه به آن شکل می‌دهد؛ پژوهش می‌شود روایت ضمنی ما، روایتی که ما به واسطه‌ی آن مطالعه‌ای که می‌کنیم درون آثار مختلفی که می‌تواند کتبی یا شنیداری یا تصویری و حتی مطالعه‌ی میدانی باشد و این زمینه‌ساز شکل‌گیری روایت می‌باشد (مصاحبه با امین حسین‌زاده، ۱۳۹۸).

در برنامه‌ی رادیویی ما نه زیرنویس داریم و نه ارجاع میان متنی. شنیداری بودن رسانه به ما تحمیل می‌کند که موضوع زیاد طول و تفصیل نداشته و مناسب برنامه‌ای نیم ساعته باشد. قطع و پیوند با موسیقی و افکت مناسب همراه شود. یک پژوهش تاریخ شفاهی به یک سوژه و مصاحبه‌گر نیاز دارد. البته کار باید پیشاپیش طراحی شده باشد. اما داکبودرام مقتضیات دیگری دارد. شما باید تعیین کنید که گوینده با صدای ملایم صحبت می‌کند یا طنین صدایش در طبیعت می‌پیچد. پژوهش رادیویی، روایت را از دل پژوهش خود به تهیه‌کننده پیشنهاد می‌کند (مصاحبه با محمد تهمی‌نژاد، ۱۳۹۸).

همه‌ی مستندها دارای ساختار روایی هستند اما مجموعه مستند نشان و شنیدنی‌های تاریخ از ساختار ضعیفی برخوردار بودند. فضاسازی تاریخی که از طریق موسیقی و کاربرد افکت مناسب و جذاب امکان‌پذیر است و روایت را شکل می‌دهد، در برنامه‌ها زیاد استفاده نشده بود و مستندها به استفاده از افکت توجه نشان نمی‌دادند: در مستند انقلاب اکبر و ایران در چندجا کاربرد افکت را می‌توان شنید.

گوینده: جنگ جهانی اول با شلیک یک گلوله شروع شد. (افکت شلیک) هنگامی که یک ملی‌گرای صرب در ... در آن سال‌ها ایران هنوز در حال التیام از حوادث خونین نظام مشروطه بود و وضعیت آشفته (سرود لاله دمیده) دولت مرکزی ضعیف و وضع اقتصاد خراب بود...

در هیچ کدام از مستندها ساختار دراماتیک وجود نداشت و فقط ریتم تند و استفاده از موسیقی (در تعدادی از قسمت‌های مجموعه‌ی نشان) می‌توانست تا حدی موقعیت را به نمایش بگذارد، در تمام بخش‌هایی که گفتار گوینده را می‌شنیدیم به‌طور کامل از موسیقی استفاده شده بود و صدای موسیقی غالب بود بر صدای گوینده متن.

گوینده: (شروع موسیقی) ۲۰ اکتبر سال ۲۰۱۱ محمد قذافی دستگیر و کشته می‌شود ...

صدای شاهد (اخبار): پایان کار سرهنگ قذافی هم کشته شد ۶ هزار تظاهر کننده ...

گوینده: (موسیقی و افکت) هواپیمای پرواز ۸۸۱ از سمت لیبی به سمت ایتالیا پرواز می‌کند ...

صدای شاهد: صحبت‌های مردم لیبی در مورد امام موسی صدر

گوینده: (موسیقی) در سال ۱۳۴۸ مجلس اعلای لبنان تشکیل ...

۵-۴- تحلیل مقوله‌ی تناسب روایت با پژوهش

روایت تاریخی از پراکندگی در آوردن امر پراکنده و شبکه‌ای تاریخی است از سویی، و از سوی دیگر مناسب بودن امری نسبی است. آیا یک اجرای تک نفره مناسب‌تر است یا اجرای نمایش تاریخی با موسیقی و افکت‌های جنگ و گریز و مهمانی و پاکوبی؟ شاید یک نقالی تاریخی مناسب‌تر تشخیص داده شود. (مصاحبه با محمد تهمی‌نژاد، ۱۳۹۸).

برای یافتن روایت مناسب از دل تاریخ، علاوه بر مطالعه در جزئیات به دراماتورژی رادیویی نیازمندیم. بیرون کشیدن روایت از درون تاریخ. روایت تاریخی در واقع بازسازی گذشته براساس اسناد است. اما باید با امکانات بالقوه و محدودیت‌های رادیو و زمان - اجرای رادیویی همخوان باشد. (مصاحبه با محمد تهمی‌نژاد، ۱۳۹۸).

ما از حقایقی که استخراج کردیم از اسناد و مطالعه‌ی شخصیت‌ها در دوره‌ها و وقایع با تلفیق از تخیل خودمان مبتنی بر واقعیت استفاده‌کنیم لازمه‌ی هنر تخیل‌خلاق است، در این بحث چون مستند است تخیل خلاق مبتنی بر واقعیت. (مصاحبه با احمد ضابطی - جهرمی، ۱۳۹۸).

در مستند فانوس خیال صدای مظفرالدین شاه با توجه به لحن او با خلاقیت بازسازی شده است:

گوینده: مظفرالدین شاه در خاطراتش از روزشنبه ۲۶ مرداد ماه ۱۲۷۹ و از حضورش در کارناوال گل در شهر ساحلی استاند - بلژیک چنین نوشته است.

صدای مظفرالدین شاه: امروز جشن گل است و ما را دعوت به تماشا نموده‌اند....

مستند تاریخی، از نظر میزان جذب جامعه‌ی مخاطب، از جایگاه ویژه‌ای در مستندسازی برخوردار است. مستند تاریخی سندیت بیشتری دارد و ارجاعاتی که به آن می‌شود بیشتر است و مخاطبان زیادی دارد. هم از جایگاه اعتباری هم جایگاه مخاطب‌شناسی از جایگاه بالایی برخوردار است. (مصاحبه با برومند و حسین‌زاده، ۱۳۹۸).

۶- نتیجه‌گیری

تولیدکنندگان برنامه‌های تاریخی رادیو، همیشه در فکرائه‌ی مستندات تاریخی به شیوه‌های تاثیرگذار و قابل قبول مخاطبان بوده‌اند. در مستندتاریخی رادیو با سه نوع رسانه از منظر نشانه‌ای مواجه‌ایم. نخست بحث استنادی که اشاره به امرواقعی دارد یعنی برنامه‌ای که بر اساس یک رخداد واقعی شکل گرفته است. دوم تاریخ؛ آن رویداد واقعی که در گذشته‌ای رخ داده که ممکن است از زمان حال فاصله‌ی زیادی داشته باشد. و سوم رادیو؛ رسانه‌ای شنیداری که رمزگان آن براساس عناصر صوتی بنا نهاده شده است. حال قرار است هر سه این رسانه‌ها در تلفیق با یکدیگر در خدمت یک متن قرار گیرند یعنی مستندتاریخی رادیویی؛ مسیر پژوهش‌های موردنیاز برای مستندتاریخی رادیویی نخست بر اساس رمزگان‌های این رسانه‌ها تعیین می‌شود. به بیان دیگر این رسانه است که نوع پژوهش موردنظر را تعیین می‌کند.

به‌طور کلی پژوهش‌های تاریخی چندتکیه‌گاه دارند (از نظر متدولوژی پژوهش‌های تاریخی) اول پژوهش اسنادی است که طیف متنوعی دارد ممکن است (نوشته، طومار، پاپیروس، کتیبه، سنگ‌نبشته، سنگ‌نگاره، کلام یا آواز، شی، قطعه‌ای پارچه، گلدان، بخش باقی‌مانده از یک فرش پوسیده و...) باشد. همه این‌ها سند تاریخی تلقی می‌شوند؛ پژوهش‌های اسنادی از نظر کاربردی یا بازمیایی مستقیم دارند یا غیرمستقیم. مستند رادیویی به پژوهش در امکانات زیبایی شناختی صدا در خلق ذهنیت مناسب نیاز دارد.

برای پژوهش در مورد یک مستندتاریخی باید بدانیم چه چیزی را از چه زاویه‌ای می‌خواهیم نشان دهیم و از آن تاریخ بیرون بکشیم و بعد باید ببینیم این برش از تاریخ چه چیزهایی را در خود جای داده است عمیق‌تر مورد پژوهش قرار بگیرد. روش پژوهش در ساختار و فرم اجرایی مستندتاریخی رادیویی نیز نقش‌آفرین است. اینکه قرار است چگونه رخداد تاریخی بیان شود تا حدود زیادی در پژوهش اثر تاثیر گذار است. آیا شیوه‌ی بیان توصیفی است یا روایت؟ اگر توصیف باشد لازم است اطلاعات پژوهشی دقیق‌تر و جامع‌تر باشد و اگر روایتی است ممکن است جنبه‌های دراماتیک به خود بگیرد که نیازمند نوعی داستان‌های تاریخی است. در کلیت موضوع شیوه‌ی پژوهش در مستندهای تاریخی مشابه سایر مستندهاست اما با تکیه بر رسانه‌ی تاریخ؛

شیوه‌ی پژوهش را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد:

الف: پژوهش در مستندهای تاریخی موجود در آرشیو رادیو

ب: پژوهش به منظور تولید برنامه‌های مستند تاریخی رادیویی

پژوهش در مستندهای تاریخی رادیویی نیازمند رجوع به آرشیوهای صدا، دسترسی به انواع مختلف کاتالوگ‌های الفبایی در موضوعات مختلف و شنیدن و طبقه‌بندی و تحلیل محتوای تک‌تک آن‌ها (در زمینه‌ی موردنظر) است

پژوهش برای تولید برنامه‌های تاریخی مستند: پژوهش رادیویی با متدولوژی خاصی همراه است. که از پژوهش در متون تاریخی (ضبط سند مکتوب و یا صدا در آرشیو صدا) و مصاحبه تا تاریخ شفاهی و تبدیل پژوهش به برنامه امتداد دارد.

شیوه‌ی پژوهش در مستندهای تاریخی رادیویی، مشابه یک پژوهش تاریخی است. بدین صورت که یک پژوهش تاریخی براساس طرح یک سوال شکل می‌گیرد. در واقع، مورخ پژوهشگر درصدد پاسخ به یک پرسش است که از پس زمینه‌ی تاریخی برخوردار است یا در طول تاریخ شکل گرفته است. برای پاسخ به این پرسش می‌توان فرضیه‌ای را طراحی کرد و پس از گردآوری اطلاعات براساس منابع دست‌اول و نیز مطالعات و دستاوردهای جدید، فرضیه مطرح شده را رد یا تایید کرد. یکی از ارکان اصلی یک پژوهش تاریخی، استفاده از منابع موثق است. بدین ترتیب، در پژوهش تاریخی براسالت مستندات و شواهد تاکید می‌شود و براین اساس پژوهش - تاریخی باید به دور از هر جانبداری و اعمال نظر گردآوری و ارائه شود. در پژوهش‌های مرتبط با مستندهای تاریخی رادیویی نیز چنین شیوه‌ای اعمال می‌شود. اما در پژوهش رادیویی به‌عنوان امری بینارشته‌ای محقق باید بداند که ضروری است موضوع به - صورتی روایی و جذاب و شنیداری ارائه شود.

مایکل تولان در تعریفی از روایت می‌نویسد: «روایت، توالی غیرتصادفی رخدادهای زنجیره‌مانند است. رخداد، وضعیت مفروضی را پیش‌فرض می‌گیرد که چیزی باعث تغییر در آن وضعیت پیش‌بینی شده است. توالی غیرتصادفی، حاکی از ارتباط هدفمند رخدادهاست. بر همین اساس وی شش ویژگی برای روایت‌ها ارائه می‌دهد: «ویژگی‌های روایت را می‌توان اینگونه برشمرد: ۱. بر ساخته شدن روایت؛ ۲. هر روایتی دارای وجه و میزان خاصی از پیش‌برساختگی است؛ ۳. پیشتر روایت‌ها دارای خط‌سیر هستند؛ ۴. روایت دارای گوینده است؛ ۵. تغییر وضعیت یا جابجایی یا گشتار؛ ۶. عروایت مستلزم یادآوری رخدادهایی است که از نظر زمانی و مکانی از دسترس گوینده و مخاطبش دور است.» با توجه به ویژگی‌های مطرح شده از سوی تولان می‌توان مستندتاریخی رادیویی را نیز نوعی روایت دانست. زیرا که مستندتاریخی رادیویی دارای خط‌سیر است یعنی از موقعیتی شروع و به موقعیتی ختم می‌شود؛ دارای طرحی ساختگی است، موقعیت‌ها در آن در حال جابجایی هستند، بر پایه‌ی پیش‌دانسته‌های مخاطب استوار است و از همه مهم -

ترگوینده (راوی) دارد؛ بنابراین می‌توان مستند تاریخی رادیویی را مانند درام رادیویی و داستان‌های صوتی درین متون روایی دسته‌بندی کرد. از این رو پژوهش حلقه‌ی اتصال توالی زنجیره‌ای رخدادهایی است که روایت را شکل دادند. رخدادهایی که از لحاظ بعد-زمانی و مکانی باهم متفاوت هستند. آنچه که اساس روایت را در مستند تاریخی شکل می‌دهد پژوهش است. روایتی که معرف زمان و اوضاع احوالی است که در طول تاریخ صورت گرفته و حال براساس طرح پژوهشی مورد بررسی قرار می‌گیرد. این بخش نخستین کارکرد پژوهش برای کلیت روایت در مستند تاریخی است. پژوهش، مبنای روایت مستند تاریخی رادیویی است. بدین ترتیب که داده‌ها و شواهد تاریخی توسط پژوهشگر یا پژوهشگران متخصص مرتبط با موضوع، گردآوری و تجزیه و تحلیل می‌شود. پس از آماده‌شدن متن پژوهشی، چگونگی روایت آن براساس ساختار روایت رادیویی طراحی می‌شود. این که مستند به چه شیوه‌ای روایت شود و عناصر مرتبط با آن از جمله زاویه‌ی دید، صدای روایت و زمان روایت چگونه طراحی شود، کاری است مشترک بین پژوهشگر و تهیه‌کننده‌ی برنامه‌ی مستند تاریخی

مستند تاریخی فقط از طریق جمع‌آوری مطالب آرشیو و مصاحبه شکل نمی‌گیرد، بلکه می‌تواند زمینه‌های متفاوتی وجود داشته باشد برای شکل‌گیری آن، می‌تواند معماری، فیلم، موسیقی، رفتارهای یک جامعه، زبان‌شناسی، فرهنگ، داستان، آواها، رفتارها، نوع تغذیه‌ی مردم، برخورد آن‌ها با جوامع دیگر و هر آن چیزی که در زمان وجود داشته شکل بگیرد. در مستندهای دیگر مثل مستندهای علمی، راز بقا یا مثلاً مستندهایی که مربوط به یک مکان یا رویدادی هستند، خودت را به دل قضیه می‌زنی و جلو می‌روی و می‌بینی که چه اتفاقی می‌افتد.

مستند تاریخی موّجه و قابل استناد، مستندی است که با مشارکت و نظارت پژوهشگر یا گروه پژوهشگران «متخصص و آشنا به موضوع» و نیز تهیه‌کننده و نویسنده‌ی رادیویی طراحی و تولید می‌شود.

منابع

۱. آسابرگر، آرتور، (۱۳۷۳)، «روش‌های پژوهش رسانه‌ها، محمد حافظی»، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها
۲. استوارت، پیتر، (۱۳۹۱)، «مهارت‌های ضروری برای رادیو»، حمید رضا نجفی، تهران: دفتر پژوهش‌های رادیو
۳. برخوردار، ایرج، (۱۳۸۱)، «اصول تهیه برنامه‌های رادیویی»، تهران: اداره کل تحقیق و توسعه رادیو.
۴. برومند، صفورا، (۱۳۸۶)، «تاریخ‌نگاری به شیوه BBC»، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های رادیو
۵. بیمن، جیم، (۱۳۸۳)، «مصاحبه رادیویی»، احمد ارژمند، تهران: اداره کل تحقیق و توسعه رادیو
۶. پاسدار، محمدرضا، (۱۳۸۶)، «روش‌های تحقیق و برنامه‌های تلویزیونی راهنمای شناخت مخاطبان و ارزشیابی برنامه‌ها»، فرهاد رادیو، دانشکده صداوسیما
۷. جوانا آر، لینچ و گرگ گی لیس پی، (۱۳۸۹)، «چرا رادیو از تحقیق استفاده می‌کند؟»، معصومه عصام، ماهنامه علمی تخصصی صدای جمهوری اسلامی ایران، سال هشتم، شماره ۵۱
۸. جاهدجاء، عباس، (۱۳۹۱)، «اصول روایت در ساخت مستند رادیویی»، ماهنامه علمی تخصصی صدای جمهوری اسلامی ایران، شماره ۶۰
۹. دلاور، علی، (۱۳۷۴)، «روش تحقیق در روانشناسی و علوم تربیتی»، تهران: ویرایش
۱۰. دهقانپور، حمید، (۱۳۸۲)، «سینمای مستند ایران و جهان»، تهران: مرکز تحقیق و توسعه‌ی علوم انسانی
۱۱. ساروخانی، باقر، (۱۳۸۰)، «روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی»، چاپ سوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۲. ضابطی جهرمی، احمد، (۱۳۹۵)، «پژوهش و اندیشه‌های سینمایی»، تهران: نشر رونق
۱۳. ضابطی جهرمی، احمد، (۱۳۸۷)، «سی سال سینما: گزیده‌ی مقالات سینمایی (۱۳۸۵ - ۱۳۵۵)»، تهران: نشرنی
۱۴. غندالی، رویا، (۱۳۹۰)، «ویژگی‌های مستند رادیویی»، مرکز تحقیقات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، شماره‌ی ۶۹
۱۵. قراملکی، احد فرامرزی، (۱۳۸۳)، «اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی»، چاپ اول، قم: انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
۱۶. کرایسل، آندرو، (۱۳۸۱)، «درک رادیو»، معصومه عصام، تهران: اداره کل تحقیق و توسعه رادیو
۱۷. زینب گوهرزاد، (۱۳۹۲)، «شیوه‌های پژوهش برای برنامه‌سازی رادیویی و ارائه الگوی مطلوب»، دانشکده صداوسیما جمهوری اسلامی ایران.
۱۸. لاروخ، والترفون، هلس، اکس بوخ، (۱۳۸۷)، «ژورنالیسم رادیویی»، محمد اخگری، دانشکده صداوسیما

۱۹. موسوی، سید مصطفی، (۱۳۹۲)، «وضعیت ساختار مستندرادیویی در صدای جمهوری اسلامی ایران و ارائه الگویی مناسب برای مستندرادیویی»، دانشکده صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران
۲۰. نورایی، مرتضی، (۱۳۸۳)، «گزارشی از برگزاری سمینار و کارگاه آموزشی تاریخ شفاهی در دانشگاه اصفهان ۱۳۸۳»، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، سال ۸ شماره ۲۹
۲۱. نادری، عزت‌الله و سیف نراقی، مریم، (۱۳۸۵)، «روش‌های تحقیق در علوم انسانی»، چاپ هفتم، تهران: بدر.
۲۲. همراز، ویدا، (۱۳۸۵)، «تاریخ در رسانه»، تهران: طرح آینده
۲۳. سرمد، بازرگان و حجازی، (۱۳۸۴)، «روش‌های تحقیق در علوم رفتاری»، تهران: آگه
- ۲۴- سایت‌ها:

<http://www.qudsonline.ir/news/579148/>

<http://azadbakht.com/?p=52>

24- Guy, Starkey.(2004).radio in context. Macmilan publish England

